

Modlitba v živote súčasného človeka (Z epištoly synovi)

Slavomíra Očenášová-Štrbová
Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Sedel si v detskej postieľke a triafal si si usporiadať pršteky drobných rúčok pomedzi seba. Opakovali sme s tebou detskú modlitbičku a ty si po niekoľkých najdôležitejších slovách vedel povedať: amen. Netušil si o permanentnej ochrane Zhora, iba si potom pridával prosby o opatrovanie svojej dušičky i všetkých tých, ktorých si poznal a ktorí ťa mali radi. Robil si to úplne samozrejme a rád. Určite to robia mnohé deti, iba možno nie všetky vedú rodičia k rozvíjaniu tejto zázračnosti.

Raz som sa ťa pýtala, načo je človeku modlitba?

Všetko, čo je mystického charakteru, vyvoláva mnoho otáznikov. Ako všetko, čoho sa nemôžeme dotknúť, čo nemôžeme vidieť, čo sa nedá zrátať. Lebo aj tí, čo sa cítia byť veriacimi, aj tí, čo sú o jestvovaní Bytia uistení, aj tí sa pýtajú a neustále uvažujú nad silou, vážnosťou a dostatočnosťou svojej viery.

Ako malinké dieťa si sa modlieval s toľkou vrúcnosťou a samozrejmou, že som bola zvedavá, ako to vnímaš. A ty si mi so začudovaním v spýtavých očiach jednoznačne odpovedal: – keby sme sa nemodlili, nemohli by sme spať, ani jesť. Už vtedy si takýmto jednoduchým spôsobom vyjadroval naliehavý pocit potreby prosby o najzákladnejšie veci. Vyrástol si z malých detských topánočiek a naliehavo si ma žiadal, aby som ťa naučila modliť sa ináč, že si už veľký a anjeličku môj strážničku je už smiešna modlitba. Nič nie je smiešne, čo je úprimné, syn môj. Iba si už uvedomuješ svoje jestvovanie a potrebuješ svoje prosby formulovať inakšie, lebo sa ti zdá, že tak by mohli byť vierohodnejšie.

Na náboženstve ste sa učili, že modlitba patrí nielen k najstarším, ale aj k najstálejším prejavom náboženských a kultúrnych dejín. V období dlhého vývoja kresťanskej civilizácie sa modlitba stala bežnou súčasťou života. Určité úkony alebo dôležité rozhodnutia sa začínali modlitbou, čím sa demonštrovala permanentná potreba Božej ochrany. Do určitej miery to viedlo k tomu, že sa z modlitby vytrácal charakter posvätného úkonu, stávala sa zvykom, konvenciou a niekedy azda i predsudkom, zakladajúc sa na pocite, že bez vyrieknutia určitej modlitby v pravý čas na pravom mieste postihne človeka smola či nepríjemnosť. „Dôveryplná modlitba zaznieva v biede, nebezpečí a nešťastí, sprevádza kajúcne odhodlanie hriešnika, je prítomná vo všetkých životných situáciách ľudu, ozýva sa vo chvíľach skúšky, samoty a nemoci, v jasavej radosi i v klesajúcej nádeji. Rozozvučí sa ako prejav vďaky a chvál i ako prosba o ďalšie dary Božej milosti. Sprevádza náboženské slávnosti i všedné dni, zvoláva cirkevný zbor a sýti ho spoľahlivou vyznávačskou vierou, stojí pri človeku v jeho dôležitých zápasoch a rozhodovaniach.“¹

Mnohokrát sme sa, syn môj, zhovárali o tom, čo je modlitba.

Dnes už vieš, že modlitba je krátky náboženský slovesný útvar obracajúci sa k Bohu s prosbou o vyplnenie žiadosti. Pojem modlitba sa bežne používa na označenie úcty k Bohu. V užšom zmysle slova je to predovšetkým slovne formulovaný výraz takejto úcty. Modlitba môže byť rýmovaná, nerýmovaná, rytmizovaná, homoioteleutonická, môže využívať syntaktický paralelizmus a pravidelné členenie veršov. Modlitby sa uplatňujú pri niektorých denných príležitostiach, sviatkoch a obradoch. Liturgické modlitby dali vznik ďalším,

---

¹ Salajka, 1979, s. 10

spievaným a dialogizovaným litániám. Vlastný text modlitby sa skladá z priameho oslovenia Boha, chvály jeho všemohúcnosti a prozreteľnosti a zo žiadosti o splnenie prianí. Modlitbu ako ústny žáner môžeme rozdeliť podľa druhového a formového usporiadania, ako aj podľa charakteru obsahu, spôsobu ustanovenia a podania. Pred modliacim sa vždy stojí určitý cieľ, istý dôvod na modlenie. Môže prosiť, môže ďakovať, ale aj oslavovať a chválorečiť. Môže teda predkladať, prednášať a vymenúvať, čo potrebuje. Modlitba predpokladá vieru, že sa tak stane, a vrúcnosť citu, ktorý modliaceho sa premkýna. „Cieľom pravej modlitby je poznanie Božej vôle a pokorné odovzdanie sa do nej.“²

Kategorizácia druhov modlitby odráža fakt, „že určité potreby a túžby prekračujúce rámec ľudských možností sa zverujú vedome do právomoci vyšších síl, pričom sa ich naplnenie očakáva ako dar, o ktorý treba prosiť a za ktorý treba ďakovať; a potom predpoklad, že vyššie bytosti je možné priaznivo si nakloniť maximálnou dôverou, adoráciou a sľubmi, ktoré hrajú úlohu obeti.“³

Modliaci sa modlieva za dary duchovné – večné a za dary telesné – časné.

V kresťanskej vierouke sa prosebná modlitba obvykle považuje za najnižšiu kategóriu, dôkazom vyššej duchovnej vyspelosti sú modlitby ďakovné, za dokonalé sa považujú modlitby vyjadrujúce jedine lásku k Bohu, túžbu po jeho blízkosti a jeho oslavu.

Modlitba jednotlivca v tichu komôrky má svoj jedinečný význam. Avšak potrebami mnohých ľudí sú spoločné modlitby a prax modlitebných zhromaždení. Do zvláštneho modlitebného zhromaždenia si človek prinesie túžobnú náladu a utvrdí sa v nej okolím. Môže to byť dobrý cvik v pobožnosti, ako aj prostriedok náboženského vzdelania.

Pri bohoslužbe cítia niektorí modliaci sa potrebu voľnej, improvizovanej modlitby, iní dávajú prednosť klasickým pevným modlitbám, pochádzajúcim od silných náboženských osobností, pred náladovými improvizáciami drobných osobností dneška.

Pri menšej citlivosti môže dôjsť k tomu, že sa improvizovaná modlitba môže odcudziť svojmu poslaniu. Môže sa v nej zahniezdiť náboženské kliše, vyumelkovanosť a v jej obsahu sa môžu ocitnúť veci, ktoré sú z hľadiska viery chatrné a z hľadiska pravdy skôr zhubné, než pomáhajúce.

Od spoločnej modlitby je iba krok k modlitbe reprodukovanej, opakovanej po iných, naučenej. Storočia modlitebného života kresťanskej cirkvi nám podávajú odkaz, na ktorý sa s úľavou spoliehame. Takto vznikli modlitby, predpísané podľa agendy, ktorým hovoríme pevné alebo ustálené modlitby.

Pýtal si sa, či nie je pevná modlitba porušením toho, čím má byť – bezprostredným a spontánnym vyliatím si vnútra pred Bohom?

Zdalo by sa, že pevná modlitba čiastočne vedie k formálnosti, návykovosti, možno i k „robeniu si“ zásluh, že je mechanickou záležitosťou. Bola by ňou vtedy, keby si ju človek iba odriekaval, bez toho, aby do nej vstupoval. Pevná modlitba je charakteristická svojím stálym, vyskúšaným a duchovne vyváženým obsahom. Nie je anonymná. Podpisuje sa pod ňu cirkev a každý jej horlivý modliaci sa. Za model všetkých modlitieb je považovaná Modlitba Pána – Otčenáš, ktorá bola „nespočetnekrát modlená, neraz len odriekaná, inokedy premyslená a precítená, učiaca a zaväzujúca ku konaniu. Neprestala znieť odvtedy, ako Ježiš odpovedal na žiadosť svojich učeníkov.“⁴ Modlitba Pána je vzácnou modlitbou nielen vzhľadom na jej pôvodcu, ale aj na jej obsah a formu. Je vzorom dokonalej modlitby. „V nijakej inej modlitbe neskrýva niekoľko jednoduchých slov taký nesmierne krásny a bohatý, večnosť obopínajúci

² Konvit, K., 1990, s. 50

³ Velký sociologický slovník, 1996, s. 656

⁴ Gábriš, K., 1996, s. 346

obsah. Preto je Otčenáš viac ako modlitba: je to celá vysoká škola modlitby, z ktorej sa neprestajne učíme, ako sa smieme a máme modliť.“⁵

Videla som v твоjich očiach otázniky, keď niektorí ľudia pripomínajú, že v dnešnej modernej dobe človek všetko dokazuje faktami, číslami, peniazmi a veci viery a modlitby sú iba „kostolnými“ záležitosťami.

Dnešný svet bojuje o prežitie. Strach zo zachovania si existencie pod tlakom prírodných katastrof a ľudských zlyhaní mení myslenie ľudstva. Nielen médiá opakujú, že rastom poznatkov sa zúžil modernému človeku register jeho duchovných pochodov a že pre veci viery je málo vnímavý. Bolo by však nekorektné pripomínať, že pre dnešnú dobu je príznačný nedostatok pochopenia pre život ducha. V oblasti poznania i vo sfére technológie a v kultúre pozorujeme predsa horlivú duševnú činnosť. Avšak mnohé z oblasti náboženstva je len ťažko pojmovo alebo vedecky zachytiteľné. O modlitbe to platí tým viac. Ak sa modlíme, ako vieme, že Boh nás počul? A ak hovoríme, že nás vypočul, ako to vieme? Modlitba je takou jemnou súčasťou viery, že je vystavená najrôznejším predstavám a pochybnostiam nielen zvonku, ale, bohužiaľ, i v rámci kresťanského spoločenstva.

Modliaci sa javí niektorým, ktorí ho pozorujú, ako zvláštny a možno iný. Títo pochybovači však neprepadli nijakému cynizmu. Iste uprednostňujú morálne zásady, nazývajúce sa svedomím. Ale modlitba? Napriek tomu, že stavby kostolov sú početnejšie, súčasný človek vo všeobecnosti považuje modlitbu za vec vývojovo zbytočnú. Miera poznatkov sa zdá taká ohromná, život vo svete dnešnej doby taký rýchly a boj o prežitie taký naliehavý, že uvažovanie o „vyššej inteligencii“ je pre komerčného človeka irelevantné.

Zvykli sme si na poznatok, že veci sveta a života majú svoju príčinnú súvislosť a následnosť, svoju vlastnú logiku. Príroda žije zo svojich zákonov, dejiny sú posplietané objektívnou nevyhnutnosťou, naše správanie a vzťahy nesú znak predmetnosti. Predstava, že niekto (Boh) hovorí do týchto vecí, je skutočne náročná.

A stretávame sa aj s nepripravenosťou a neochotou človeka modliť sa. Rieneckerovsky povedané – človek sa celkom určite nemodlí rád. Pri modlitbe sa ho často zmocňuje nuda, rozpaky, odpor a priamo nepriateľstvo voči nej. Všetko ostatné sa mu potom zdá príťažlivejšie a dôležitejšie. Hovoríeva, že nemá čas a že to či ono je nutnejšie; sotva však modlitbu zanechá, začne robiť tie najzbytočnejšie veci.

Nedostatočná koncentrovanosť pred Bohom je do určitej miery prirodzeným javom.

Napokon, zmyslom modlitby je práve nájsť pokoj, sústredenosť smerujúcu k najvyššej autorite a tak dôjsť k usporiadaniu svojich duchovných záležitostí.

Mnoho je tých, ktorí sa domnievajú, že modlitba je niečo, čoho by sa chceli dotknúť, ale až vtedy, keď si usporiadajú vlastné záležitosti a vyrovnajú sa s vlastnými nedostatkami. Ďalší zase chcú všetko zvládnuť svojimi silami. Keď ich schopnosti nemajú silu a trvanie, potom zaradia modlitbu. Modlitba však nie je náhradou za niečo, nie je východiskom z núdze, alebo dokonca nutným zlom. Modlitba by nemala byť produktom strachu a nie je ani stratou času. Niet totiž vhodnejšieho spôsobu, ako pomôcť tým, ktorých milujeme.

Z psychologického hľadiska vystupuje modlitba najčastejšie ako obranný, vyrovnávajúci duševný mechanizmus, zvlášť v situácii strachu, bezmocnosti a beznádeje, vnútorného zmätku, nerozhodnosti, krízy, prípadne ako mechanizmus katarzie. „... Modlitba je aj hygiena duše, je osobitným vzopnutím sa k transcendentnu, je istotou.“⁶

---

⁶ Liba, P., 1993, s. 26.

Uvažoval si nad tým, že kto sa modlí, je lepší od toho druhého, a že si môže vymodliť všetko, čo potrebuje...

Modlitba nefunguje ako technológia. Modlitba je fenomén skrytosti, hlbokaj viery, odovzdania sa. Či je človek dobrý, nezáleží na jeho viere, lebo dobro je akt vôle. Veriacemu sa iba ľahšie a možno šťastnejšie žije.

Modlitby sú prosbami o nejakú pomoc, ktorú prosíme či žiadame od Boha. Niekedy sa však dostaví pocit, že naše úpenlivé prosby sú žiadosťami, aby Boh porušil platnosť univerzálnych prírodných zákonov. Boh sa nechápe ako niekto, kto má slúžiť ľuďom a plniť ich premenlivé prosby a želania. Takto egocentricky chápaná modlitba robí z človeka pána a z Boha jeho sluhu.⁷ V dnešnej modernej situácii človek často používa Boha, ale mnohokrát až tam, kde rozum už alebo ešte nestačí a modlitba nasleduje potom a tam, kde človek už nič nemôže. V takejto hraničnej situácii nastupuje modlitba ako východisko, ako únik alebo ilúzia. O čo je šťastnejší človek, ktorý v Stvoriteľa skutočne verí. Uvedomuje si, že to, čo prežíva nie je náhoda, telepatia alebo šťastie. Pre neho sú to dary Zhora, hodnoty, ktoré ho nabádajú byť vnímavejším a krehkejším a neustále vd'ačnejším a ďakujúcim. Aj preto je jeho vnútorný život bohatší a hlbší. Boha „vníma v každej kvapke rosy“⁸, pociťuje lutherovskú živú vieru v Pána Boha. Ono pavlovské: „*Ustavične sa modlite!*“ naplňa tým, že v permanentnom spojení s Bohom neustále ďakuje za to, čo a ako žije. Pre veci tohto sveta urobí všetko ako vie a vládze a nemusí žiadať zmenku, iba sa v pokore odovzdá do Božej vôle. Dobro prijíma ako dar a negatívnu skúsenosť ako priestor pracovať ďalej, lepšie, inakšie. Takýto človek pociťuje s Bohom bytostný kontakt, je vd'ačný za ochranu, za lásku, za milosť. Lebo pri modlitbe platí, že nestačí sa len modliť, ale odovzdať sa. Vtedy naplňa Kristove slová: *Nebud'te ustarostení!*

Zdá sa ti, že modlitba sa v súčasnosti vytráca?

Modlitba ani v našej sekularizovanej dobe nezmizla, ba ani sa neocitá „bez prístrešia“. V posledných rokoch – kým jednu skupinu naliehavo oslovujú transcendentálne otázky a problematika stvorenstva a vzrastá záujem o duchovné cvičenia a meditácie, pre iných súčasníkov modlitba v užšom zmysle slova ako priame a cielené oslovovanie Boha zostáva nepochopiteľnou, ba nevierohodnou.

Aj dušu dnešného človeka sýti číra viera a uvedomenie si pevného podopierajúceho ramena, ktorému možno permanentne ďakovať za každodenné drobné veci, jedinečné a zázračné. Lebo aj to, čo človeka bolí, trápi, sužuje a zlostí, ho posúva ďalej a napráva k lepšiemu. Duchové dobrodružstvo mu tak prináša naozajstnú radostnú slobodu. „Dejiny to opakovane potvrdzovali a robia tak aj dnes. Tvor zvaný homo sapiens je uspôsobený tak, že potrebuje modlitbu. A ak ju nemá, vytvorí si jej príťažlivú karikatúru. (...) Aj keď je ubytovaný v tele živočích, človek je viac než živočích. Nepočítať s tým je nemúdre. Ba nebezpečné“⁹.

Často si sa pýtal na fungovanie objatia niekoho, kto má problém so slovami: neboj sa, budem sa za teba modliť...

Boh pri svojej imanentnej kreácii sveta stvoril človeka ako mysliaču bytosť. Dal mu mnoho citov a pocitov. Naučil ho vnímať veci krehké, naučil ho učiť sa z vecí, ktoré sú pre neho dobrými aj neprívetivými či zlými. Naučil ho altruizmu, nie iba dávaniu. Lebo mnohokrát pomôžeme druhému, ak ho vypočujeme, ak na neho myslíme, ak sa o neho zaujímate, ak sa imaginárne ocitáme v jeho situácii. Hmotné ramená sú iba tým kanálom, cez ktoré to dobré dávame druhému. *Nebój sa, len ver!* nepomôže tomu, kto žije v prázdnom

⁷ Podľa: Aulén, G., 1984, s. 119.

⁸ Použitý podľa rozhovoru s Danielom Šovcom.

⁹ PETRÍK, V. 1999, s. 20

duchovnom priestore. Ale kto je o ňom uistený, nepotrebuje konkrétny priestor a konkrétny postoj na modlenie. Potrebuje viacej: čas, ticho, pokoj, sústredenie sa, mnoho lásky. A živú vieru. To je to uistenie, že Stvoriteľ stvorenie vníma. Ak vtedy človek pristupuje k modlitbe s najväčšou pokorou akej je schopný, prosí o Jeho vôľu.

Pýtal si sa, načo nám je doma toľko knižiek práve o modlitbe a či nie sú všetky rovnaké...

Dobre vieš, že ich máme presne usporiadané. Biblie mnohých prekladov, starodávne kancionály, rôzne vydania Modlitieb Pánových svedkov a mnoho poézie. Lebo je prirodzené, že človek, vyjadrujúci svoje myšlienky slovom, potrebuje svoje pocity vyjadriť. Kto dostal dar básnenia, zhmotňuje ich vo veršoch. Aj napriek tomu, že mnohé sú nadpísané ako modlitby, nejde tu o klasické modlitby so zachovaním štruktúry a formy, ale o básnické modlitby, o modlitby literárneho charakteru, v ktorých básnici uplatňujú rôzne subžánrové polohy. Formovo ide väčšinou o individuálnu alebo osobnú modlitbu. Modlitba v poézii je posolstvom, konfrontáciou i reflexiou a dokumentuje, že je za čo sa modliť i že sa všetko vymodliť nedá. Básnikov sa dotýkajú veci sveta, v ktorom žijú. Jednak upriamujú pozornosť na hodnoty, krásy a zázraky, ktoré vnímajú ako pevné body ochrany, útočiska či ukotvenia. Ale vnímajú aj opačnú stranu – zrádzajúcu civilizáciu, vedúcu vojny, stratu etických, morálnych a mravných hodnôt, umenšovanie ľudskosti a humanity, zhŕňajúce hmotárstvo, deštruktívnosť, sebazáhubu, teda tie fenomény, do ktorých vstupujú ľudia svojím konaním a myslením. V poézii sa takto stretávame s odsúdením týchto javov, ale v spojení s vierou nachádzame útočisko v dialógu s Najvyšším.

Šibalsky mi pripomínaš, že liekom na dušu je pre mňa vždy knižka Milana Rúfusa...

Pravdu máš, ako by nebola? V tejto chvíli, keď uvažujeme o modlitbe, spomínam si na jeden môj rozhovor s Majstrom, v ktorom povedal: „Nechcel som byť kazateľom. Iba som potichu hovorieval so Všadeprítomným. Vždy to bol ten najosobnejší a najtichší rozhovor, vedený z pozície, ktorú môže pomenovať leda metafora: „Stanu sa menším a ešte menším, až budem najmenším na celom svete.“ (Wolker)¹⁰ A v inom rozhovore na otázku, čo z hodnôt ním privilegovaných si zaslúžilo najväčšiu ochranu, odpovedal: „Múdra viera ako potrava pre etiku a ľudskosť.“ A ešte pridal: „Viera je vzduch pre dušu“.¹¹

Prosil si ma, syn môj, o iné slová modlitby, než používajú najmenšie deti. Nechcel si vtedy prijať, že vôbec nejde o slová. Až umieral tvoj milovaný milujúci dedo a ty si ma pozval, aby sme sa za neho modlili... Z našich pier nevyšlo ani slovíčko, zato na tvoje malé dlane, tuho spolu zopnuté, padali veľké slzy z tváričky obrátenej dohora. Povedal si potom: – nevedel som, ako to mám povedať, ale Pán Boh vie všetko, aj to, čo som si myslel a čo som veľmi chcel.

Už si pochopil, že dôležité nie sú slová, že v modlitbe má byť človek úprimný a akoby bez šiat, nahý, bez veľkých myšlienok, ale so živou vierou. Že modlitbu nikdy neodbavujeme narýchlo, s nepokojným srdcom a mohutnými slovami a len v stave totálnej odovzdanosti

---

¹⁰ Rozhovor s Milanom Rúfusom. In: *Modlitba v umení. Medzinárodná vedecká konferencia 27. – 28. apríla 2005 v Banskej Bystrici*. Edit. Slavomíra Očenášová-Štrbová. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu, 2007, DVD, ISBN 978-80-8083-383-1

¹¹ OČENÁŠOVÁ-ŠTRBOVÁ, Slavomíra: Viera je vzduch pre dušu. Rozhovor s Milanom Rúfusom. In: *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 98, 2008, č. 51 – 52, s. 26, ISSN 0139-8768

a dokonalého vnútorného ticha sa odohráva akt pravej modlitby. Pocítil si, že tam, kde je harmónia medzi duchom a telom, tam je aj zdravie so šťastím a Boh chce, aby sme boli šťastní. Preto nám dal aj slobodnú vôľu, aby sme boli v rámci Jeho stvorenstva každý tak trochu kreátorom. Lebo to, čo je silnejšie ako skutky, je modlitba a čo je účinnejšou silou ako slovo, je láska. A svet bez lásky i Lásky – čím by bol pre ľudí dnešného sveta?

Pramene a literatúra:

- AULÉN, G. 1994. *Kresťanská viera v Boha v meniacom sa svete*. Tranoscius : Liptovský Mikuláš, 1994. 144 s. ISBN 80-7140-027-0
- GÁBRIŠ, K. 1996. Modlitba Pánova 2.: Od slova k modlitbe. In: *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 86, 1996, č. 44
- GUARDINI, R. 1993, Úvod do modlitby. Trnava : Dobrá kniha, 1993
- KONVIT, J. 1990. Vyznanie viery. Bratislava : Cirkevné nakladateľstvo, 1990, 93 s.
- LIBA, P. 1993. Modlitbový žáner poézie pre deti. In: *Romboid*, roč. XXXI, 1993, č. 5
- OČENÁŠOVÁ-ŠTRBOVÁ, Slavomíra: Viera je vzduch pre dušu. Rozhovor s Milanom Rúfusom. In: *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 98, 2008, č. 51 – 52, s. 26, ISSN 0139-8768
- PETRÍK, V.: Päť otázok Milanovi Rúfusovi. In: *Tvorba T : Revue pre literatúru, kultúru a duchovný život*, roč. IX (XVIII), 1999, č. 1, s. 19 – 20.
- Rozhovor s Milanom Rúfusom. In: *Modlitba v umení. Medzinárodná vedecká konferencia 27. – 28. apríla 2005 v Banskej Bystrici*. Edit. Slavomíra Očenášová-Štrbová. Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu, 2007, DVD, ISBN 978-80-8083-383-1
- SALAJKA, M. 1979. Modlitba věřícího společenství. Praha : Blahoslav v Ústředním církevním nakladatelství, 1979. 112 s.
- Velký sociologický slovník. 1996. Praha : Univerzita Karlova. Vydavatelství Karolinum, 1996. 748 s. ISBN 80-7184-161-1